

Olga Popović-Obradović

Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji

Srpski radikali, predvođeni Nikolom Pašićem, uobličili su u posljednjim desetljećima 19. stoljeća projekt "narodne države" kao politički program kojim se odbacuje evropski civilizacijski model

Još na početku posljednje decenije prošlog veka u Srbiji je, kao i u ostalim zemljama tzv. tranzicije, pod vođstvom Slobodana Miloševića, izvršena institucionalna reforma kojoj se ne može poraći da je, bez obzira na brojne manjkavosti, stvorila osnovne ustavne pretpostavke za uspostavljanje modernog demokratskog poretka.⁰¹ Uvedeno je načelo podele vlasti, višepartijski sistem, neposredni izbori, uspostavljen parlament i liberalizovani mediji; čak je i ministar vojske po prvi put u istoriji Srbije imenovan iz redova građanskih lica. Danas, deceniju i po kasnije, svedoci smo potpunog debakla ovih institucija. Umesto da utru put uspostavljanju pluralističke demokratije, tržišne ekonomije i vladavine prava, moderne političke institucije poslužile su kao mimikrija za pokrivanje, odnosno svojevršno legitimisanje jednog totalno arhaičnog, antimodernog političkog projekta koji je uz to još bio i zločinački. Pitanje državnih granica i etnička homogenizacija definisani su kao primarni interes srpskog naroda, pred kojim sloboda pojedinca kao vrednost ili nestaje ili u najboljem slučaju ima tek drugorazredni značaj. U punom svetlu se pokazala jedna patrijarhalno - autoritarna, izrazito monistička politička kultura, čije jedno, unutrašnje lice predstavlja kolektivizam, egalitarizam, netrpeljivost prema drugom i drukčijem, a drugo, spoljašnje lice, etnički nacionalizam i ratništvo.

Obevređivanje lične slobode i svih ostalih vrednosti liberalne demokratije ne znači da režim Slobodana Miloševića nije imao svojevršni demokratski legitimitet - demokratski u populističkom, narodnjačkom smislu, ali ipak demokratski. Miloševiću politiku Srbija je prigrlila takoreći jednodušno, pružajući joj gotovo plebiscitarnu podršku. Tako su Srbi sopstvenom odlukom, na "demokratski" način, umesto u slobodno i otvoreno

društvo, ušli u rat, koji im je u nasleđe ostavio teško breme odgovornosti za ratne zločine, bedu i samoizolaciju.

S takvim nasleđem Srbija i dan danas živi. U većini moralno indiferentno prema pitanju odgovornosti za rat i ratne zločine, biračko telo u Srbiji i dalje poklanja poverenje promoterima ratne politike, pojedincima i strankama ultranacionalističke i populističke provenijencije, zavedeno njihovom nacionalističkom retorikom, sladunjavom arhaičnošću i mitomanijom, kao i njihovom socijalnom demagogijom antikapitalizma i antizapadnjaštva uopšte. Težište je čas na socijalnoj dimenziji, čas na velikodržavnom programu objedinjavanja svih "srpskih zemalja", zavisno od dnevopolitičkih potreba. S primerima ovog organskog jedinstva socijalnog populizma, autoritarnosti i velikodržavnog nacionalizma suočavamo se svakodnevno. Jedan od impresivnijih bio je grandiozni završni promotivni skup kandidata Radikalne stranke za gradonačelnika Beograda, ujesen 2004. godine, čija retorika i scenografija, uz disciplinovanu a ipak strastveno kliktanje i pevanje himne "ocu" radikala, sada haškom pritvoreniku Vojislavu Šešelju, predstavljaju uspešnu reprodukciju nacional - socijalističkog modela. Rezultat je poražavajući. Zaklinjanje u ovog haškog pritvorenika i javna identifikacija Radikalne stranke s njegovim delom ostali su konstanta. Istovremeno, vladajuća procena da radikali predstavljaju pojedinačno najmoćniju političku partiju u Srbiji uslovlila je takvu političku kombinatoriku tzv. demokratskih stranaka, posebno najnovijim razvojem događaja oko usvajanja novog ustava Srbije, koja je efikasnije nego išta što se dogodilo nakon 5. oktobra 2000. pribavila legitimitet ovoj stranci. Bilo je dovoljno mesec dana da te stranke, od javnih i vrlo glasnih i upornih zahteva da se Radikalna

⁰¹ Objavljujemo, u skladu s najavom u prošlom broju, poslednji tekst koji je prije svoje smrti napisala naša kolegica, urednica *Gordogana*, Olga Popović-Obradović (14. 4. 1954, Maribor – 28. 1. 2007, Beograd). Tekst se prvo, u kraćoj verziji, pod naslovom *Narodna država: radikalski koncept demokratije* pojavio u mesečniku *Helsinška povelja*, 9/2004, br. 77-78, kolovoz-tujan 2004, str. 11-13, a zatim u definitivnome obliku u istom mesečniku br. 103-104, siječanj-veljača 2007, str. 35-40. Nalazi se i u knjizi – Olga Popović-Obradović: *Kakva ili kolika država; Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009, str. 325-338. (op. ur.)

stranka zabrani kao stranka koja podstiče na nacionalnu mržnju, stignu do stava da je učešće te stranke, i to učešće sa presudnim uticajem, u izradi najvišeg pravnog akta srpske države za XXI vek, postane nešto sasvim normalno i legitimno. Koja će od tih stranaka ikada više imati pravo da ospori legitimitet Radikalne stranke?

Tokom petnaest godina, dakle, Srbija glasa za istu političku opciju, seleći težište svojih očekivanja sa nacionalističke na njenu socijalno populističku komponentu i nazad. Peti oktobar tu, kao ni u bilo čemu drugom, nije napravio nikakve suštinske promene. Naprotiv, donoseći pobedu politici tzv. "legalizma", odnosno politici kontinuiteta sa režimom Slobodana Miloševića, on je toj opciji povratio i dodatno učvrstio na kratko poljuljani legitimitet. Zato je začuđenost pred njenom današnjom snagom ili licemerje ili izraz političke tuposti. Ona pretpostavlja ignorisanje činjenice da je najsnažniji, možda i odlučujući udarac ideji moderne Srbije zadat upravo posle Petog oktobra, kada smo suočeni sa, u novijoj istoriji, najdramatičnijim svedočanstvom da je izgradnja Srbije kao moderne države ne samo sifon, nego i kašnjev posao. Promoteri moderne Srbije, još od ranije obeleženi kao otpadnici i političke štetočine, sada su učinjeni legitimnim metama za odstrel. Tako je počinjeno srpsko "ubistvo u Orijent ekspresu" – u leđa premijera Zorana Đinđića, personifikacije modernizacije Srbije i njenog okretanja Zapadu, zaboli su noževe, svako na svoj način, gotovo svi relevantni subjekti političke scene u Srbiji, od generala, preko novinara, do pesnika i sveštenika. I, umesto da budu nazvani ubicama, nazvani su patriotama. Surovost obračuna sa modernistima u Srbiji uvek je bila srazmerna njihovim potencijalima. U ovom pogledu sa Zoranom Đinđićem se ne može meriti nijedan političar u istoriji Srbije XX veka. Zato je za nje izabrana surovost bez premca. I, cilj je postignut: vizija moderne Srbije iz dana u dan je sve dalja od sveta realnosti a sve bliža svetu fantastike.

Zašto Srbija nakon sloma komunizma ni do danas ne uspeva da vrednosti modernog društva prepozna kao svoj vitalni interes, već im se, naprotiv, tvrdoglavo i sistematično suprotstavlja? Drugim rečima, gde su koreni antimoderne političke kulture koja je na talasu "demokratske tranzicije" krajem osamdesetih godina prošlog veka svom snagom izbila na površinu i na njoj ostala, gušeći svaku različitost?

Početkom 2009. objavljena je knjiga izabranih radova Olge Popović-Obradović *Kakva ili kolika država; Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009, 643 stranice. Knjigu je priredila Latinka Perović, koja je napisala i razmjerno opširan predgovor. U sklopu predgovora nalazi se iscrpna biografija Olge Popović-Obradović. Prilozi donose *Bibliografiju radova*. Knjiga je besplatno dostupna na portalu Helsinškoga odbora za ljudska prava u Srbiji, URL: <http://www.helsinki.org.yu/serbian/doc/Ogledi12.pdf>

Uobičajen odgovor koji bez dvoumljenja kažiprst upire na komunističko nasleđe i tu se zadržava, sasvim je bezvredan. On ne zadovoljava čak ni zahteve elementarne logike jer ostaje bez odgovora na dva prosta zdravorazumska pitanja: prvo, zašto su Miloševića podržali ne samo komunisti nego i antikomunisti, uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu i, drugo, zašto isti otpor modernizaciji koji u postkomunizmu pokazuje Srbija ne pokazuje druge postkomunističke zemlje, čiji je komunizam bio još rigidniji od srpskog (Mađarska, Češka, Poljska ...). Ali, pravi problem sa ovakvim odgovorom leži u tome što je on društveno štetan, jer blokira kritičko promišljanje sopstvene prošlosti, a time i samospoznavanje, odgovornost i političko sazrevanje. Upravo tu leži odgovornost elite koja, negujući iskrivljenu i mitologizovanu predstavu građana o ključnim procesima i akterima moderne istorije Srbije, zapravo učestvuje u očuvanju kulturno-političkog obrasca koji danas trijumfuje. Ukratko, odgovor na pitanje debakla demokratske tranzicije u Srbiji leži u mnogo dubljim slojevima istorije, onima koji prethode komunističkom iskustvu i koji,

uostalom, i samo to iskustvo objašnjavaju.

"Mi nismo nacionalisti nego narodnjaci", rekao je potpredsednik Srpske radikalne stranke, ukazujući time na političku tradiciju iz koje su iznikli i u kojoj su se politički artikulisali današnji radikali. To je ona tradicija koja je kao pobednička proizišla iz jednog od ključnih i trajnih istorijskih konflikata moderne Srbije – konflikta između dva različita koncepta društva-države: jednog, uopšteno govoreći, kolektivističkog i drugog individualističkog.

Sadržinu tog konflikta precizno je definisala srpska politička elita još u vreme prvih ozbiljnih modernizacijskih izazova, tokom poslednjih decenija XIX veka. To je bio period prvobitne političke artikulacije najširih slojeva srpskog društva, koja je bila omogućena uvođenjem predstavničkog sistema i učešćem naroda u politici. Politička elita o kojoj je reč crpila je, dakle, svoj legitimitet iz naroda, iz glasova birača.

Ono što je nju suštinski obeležavalo, to je bila duboka unutrašnja podela oko temeljnih, strateških pitanja razvitka srpskog društva i države. U pitanju su bili projekti koji će bilo u otvorenom, bilo u latentnom sukobu, ostati trajno obeležje srpske istorije u XIX i XX veku. Osnovna linija podele bila je odnos prema Zapadu, kao kulturno-civilizacijskom modelu u najširem smislu,

što je podrazumevalo razlike kako u pogledu pitanja socijalne i ekonomske modernizacije, tako i u pogledu razumevanja karaktera države i njenih ciljeva. Tada su, kao odgovor na modernizatorski projekat vladajuće liberalne elite, prvi srpski radikali predvođeni Nikolom Pašićem uobličili projekat “narodne države” s kojim su uspjeli da organizuju masovni politički pokret i najveću političku stranku u istoriji Srbije – Narodnu radikalnu stranku. Antiindividualizam, država kao patrijarhalna zajednica, ekonomski egalitarizam i nacionalno-teritorijalni mitovi, a naročito onaj o Kosovu, bile su, naime, temeljne odrednice političke svesti tog društva. Stranka koja je takvu političku svest mobilisala, organizovala i programski artikulisala bila je Narodna radikalna stranka. To je bila ona politička snaga koja je prva u istoriji Srbije narodnjački socijalizam pretvorila u politički program mase i koja je time učinila da se na temeljima takvog političkog programa izvrši primarna i odlučujuća, istorija je pokazala i presudna, politička artikulacija širih slojeva naroda u Srbiji. Liberalno-reformatorska elita, slaba po svom socijalnom utemeljenju ali ipak vladajuća u Srbiji do početka devete decenije prošlog veka, nije bila homogena ni u ideološkom ni u praktično političkom smislu. Ipak, njeni se predstavnici mogu posmatrati kao pripadnici iste ideološke struje, pogotovo ukoliko se ima u vidu karakter alternative ogromne snage koja se pojavila s Radikalnom strankom. Karakter ove stranke i, iznad svega, njena ogromna socijalna snaga pokazali su, naime, da se političke opcije u Srbiji definišu prema specifičnom kriterijumu, čiju suštinu čini ne izbor između konzervatizma, liberalizma i radikalizma u evropskom značenju tih pojmova, nego prihvatanje ili neprihvatanje evropskog civilizacijskog modela u najširem smislu, uključujući tu i karakter države.

Program “narodne države” u izvornom srpskom radikalizmu počivao je na patrijarhalno-kolektivističkom i egalitarističkom razumevanju slobode i demokratije. Kao takav, on je bio negacija moderne države u svim njenim elementima. Pred kraj XIX veka, radikalski vođi su svoju stranku jasno i nedvosmisleno definisali kao negaciju liberalnih i afirmaciju radikalno-demokratskih principa socijalističke provenijencije. Za razliku od liberalnih stranaka, koje glavnu funkciju države vide u zaštiti ličnih prava i političkih sloboda, Radikalna stranka - objašnjavao je jedan od njenih tadašnjih ideologa Pera Todorović - stoji na stanovištu da je osnovni zadatak države socijalno-ekonomski, tj. obezbeđenje “narodnog blagostanja”, a da su političke slobode samo sredstvo u funkciji toga cilja. Treba znati “šta su sredstva, a šta li je cilj”, bio je eksplicitan Pera Todorović u definisanju države kao

primarno socijalno-ekonomske kategorije.⁰² Sloboda i demokratija - pisao je jedan od teoretičara stranke, Laza Paču - suprotne su samoj suštini građanskog društva, podeljenog u klase. Što se Srbije tiče, društvo u njoj je u klasnom pogledu manje-više homogeno, što predstavlja povoljnu okolnost za neposrednu izgradnju socijalizma i to putem “udruženog rada”, bio je mišljenja Paču.⁰³ Upravo ovo poslednje, bilo je, po rečima Nikole Pašića, program Radikalne stranke. “Radikalna partija” hoće narod da sačuva “da ne usvoji pogreške zapadnog industrijskog društva, gde se stvara proleterijat i neizmerni bogatašluk, no da se industrija podigne na osnovi zadružnoj”. Ona hoće da “na mesto birokratskog uređenja... potpunu samoupravu zavede. Mesto kapitalističkog gazdovanja ... da se podižu radničke zadruge”, objašnjavao je Pašić ideološko i programsko stanovište Radikalne stranke.⁰⁴ “Nama ne treba bogatstvo. Pleme srpsko nije pleme Izrailjevo da teče novac...”⁰⁵, govoriće nakon majskog prevrata 1903. u srpskoj skupštini jedan od najuticajnijih radikalskih prvaka prota Milan Đurić, s neskrivenim, inače u javnosti često manifestovanim, antipatijama prema Jevrejima.⁰⁶ “Svi smo jednaki... nije to podeljeno na klase kao što je kod drugih naroda”,⁰⁷ i zato zakonodavna politika treba da bude usmerena ka sprečavanju deobe porodičnih zadruga, objašnjavao je M. Đurić suštinu društvene filozofije koju je u skupštini zastupao u ime Radikalne stranke. I mnogi drugi radikalski poslanici su srpsku državu zamišljali na sličan način. Zalažući se za opšte pravo glasa, Aleksa Ratarac je govorio da je “Srbija (je) velika zadruga a mi smo predstavnici te zadruge, i bolje je, kad se veći broj ljudi pita”⁰⁸, dok je Laza Popović obrazlagao: “Mnogo je nas pismenih. Dok je bilo manje pismenih u zemlji, dotle je po njoj Hristos išao, a od kada smo više pismenih dobili, od tada je na nas anatema pala. To je tako, gospodo! Što god se više učimo, nije na dobro išlo, nego je se izvitoperavalo.”⁰⁹ Čak 1910. koaliciona vlada morala je da uloži mnogo truda da ubedi skupštinu da prihvati predlog zakona o odvajanju sudske od policijske vlasti (!). Poslanici su ovaj predlog napadali s obrazloženjem da Srbija treba da ostane “seljačka država” i da prema tome ne treba da umnožava, nego, naprotiv, da smanjuje broj činovnika. Način, pak, na koji je prvak staroradikala, Ljuba Jovanović, branio ovaj predlog od napada svojih stranačkih drugova u skupštini vrlo je indikativan za stanje društvene i političke svesti radikalne skupštine krajem 1910. Istakavši da je i on nekada bio uveren da Srbija treba da ostane čisto “seljačka zemlja”, on je objasnio da je svoje uverenje promenio pod utiskom burskog rata. Kada je, naime, video da je seljački narod Bura, koji nije hteo “da pođe putem ekonomskog razvića i industrijaliziranja” izgu-

⁰² P. Todorović na glavnoj skupštini Radikalne stranke, 1882. (Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, s. 122-123) ⁰³ Lazar Paču, *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, (preštampano iz *Samouprave*), Beograd 1881, s. 61, 164-166. ⁰⁴ Pisma N. Pašića u: Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 43-44, 51. ⁰⁵ V. *Stenografske beleške Narodne skupštine Srbije 1903-1914*, (dalje: *Sten.bel.*), 1903/1904, I, s. 79. ⁰⁶ Omalovažavanja i netrpeljivosti prema Jevrejima, najčešće nazivanim Čivutima, bilo je u redovima svih političkih stranaka (izuzev Socijalno-demokratske). (Samostalac, Gaja Miloradović: “Treba se čuvati Čivuta. Čivuti su sve pokrali i oni će jednog dana da uzmu sve što Srbija ima”, v. *Sten. bel.*, 1909/1910, s. 998; narodnjak, Mih. Škorić je za sebe rekao da je “najveći protivnik Čivuta”, isto, s. 964; staroradikal, Miloš Čosić, u funkciji potpredsednika skupštine, opomenuo je jednog poslanika što je izvesnog novinara nazvao Čivutinom: “...nemojte vredati nikoga, pa mislim da će onda prestati takvo pisanje”, v. *Sten. bel.*, 1906/1907, s. 3875; uredništvo naprednjačke *Pravde* odbacuje u javnosti iznete “lažne” navode o njihovom “čivutskom” poreklu, s obrazloženjem da su oni pokoljenjima beskrajno daleko od “semitizma”, v. *Pravda*, br. 71/1908). ⁰⁷ V. *Sten. bel.*, 1910/1911, II, s. 12. ⁰⁸ V. *Sten. bel.*, 12. V 1910. s. 2997. ⁰⁹ V. *Sten. bel.*, 25. XI 1905, s. 767.

bio svoju slobodu, on je “od toga vremena ... uverenja da ako Srbija želi ostati slobodna ... mora imati, pored seljaka, i ostale društvene redove”¹⁰. Interes nacionalne slobode bio je, očito, po proceni Jovanovića, za srpsku skupštinu najjači argument u korist kapitalizma.

Da bi mogao da stvori i održi takvu državu, ceo narod se organizuje, i to u formi koja istovremeno ima i karakter pokreta i karakter partije s čvrstom organizacijom, vojničkom disciplinom i strogom unutrašnjom hijerarhijom. Učvršćivanje unutrašnje organizacije, centralizacija i stroga disciplina u stranci, uz neprikosnovenu vlast vođe, postali su pred kraj XIX veka, a naročito od dolaska radikala na vlast posle donošenja Ustava od 1888, jedan od najvažnijih praktičnih zadataka Radikalne stranke. Stvorena je razgranata mreža stranačkih odbora po celoj Srbiji i uveden sistem članskih karata.

Po tome što je paralelno sa prvim počecima modernizacije u njoj stvorena masovna narodnjačko-socijalistička stranka, sa tipom organizacije koju će drugi upoznati tek sa pojavom totalitarnih ideologija XX veka, Srbija predstavlja jedinstven fenomen u modernoj istoriji Evrope.

Masovnost, tačnije sveobuhvatnost, ovu partiju čini “narodnom”, što njenoj vlasti pribavlja nesporni, ali i ekskluzivni legitimitet, koji se odriče svim drugim političkim partijama, jer one nisu “narodne”. Ove poslednje, radikali su nazivali “vlasničkim” partijama, što implicira da “vlasnici” nisu deo naroda i da je stoga njihovo učešće u vlasti nelegitimno. “Radikali uvek kada su na vlasti govore: ne dirajte majku Srbiju, ne razdirite nje nu utrobu ...” “Jer... za njih je majka Srbija, radikalna stranka”, govorio je poslanik opozicije Drag. Joksimović¹¹.

Ističući da je “demagoštvo” “iz osnova protivno demokraciji”, J. Prodanović je konstatovao kako se u Srbiji laska “gunjcu i opanku”, a govori se “protiv kaputa, protiv inteligencije i zavodi se narod, laskajući mu i grdeći inteligenciju”¹².

Kao sveobuhvatna, “narodna” partija se izjednačava sa narodom, čime i njena vlast postaje isto što i vlast naroda. Tako se između narodne države, narodne partije i naroda, kao jedne jedinstvene, politički homogene celine, briše razlika i ostvaruje se princip da između države i društva nema podvojenosti.

Ovakav način samorazumevanja, prema kome između nje i naroda stoji znak jednakosti, predstavlja onaj element koncep-

Antiindividualizam, država kao patrijarhalna zajednica, ekonomski egalitarizam i nacionalno-teritorijalni mitovi, a naročito onaj o Kosovu, bile su, naime, temeljne odrednice političke svesti tog društva

sa narodom - to je bila dominantna predstava, ali i praksa parlamentarnog iskustva u “zlatnom dobu” srpske demokratije 1903-1914. godine.

Za radikalske mase, parlamentarizam je, kao i za njihovog vođu Pašića, značio osvajanje državne vlasti u potpunosti i za sva vremena. “Sva vlast imala je da dopadne radikalima i za neradikale je bilo u državi mesta samo kao za građane drugoga reda”. Jedino “merilo činovničke vrsnoće” bila je politička pozicija u prethodnom režimu; “tamnovanje za Milanove vlade vredelo je više nego universitetsko svedočanstvo” - opisuje S. Jovanović uvođenje radikalskog režima pod Ustavom od 1888. Opštinske uprave, koje su po novom ustavu i izbornom zakonu imale presudnu ulogu u organizaciji i sprovođenju izbora, ukoliko su - što je bilo sasvim izuzetno - bile u rukama opozicije, otimane su nasilno, ako je bilo potrebno, čak i uz pomoć žandarmerije. “Cela radikalna stranka pela se snagom velikog vala na visinu vladajuće klase”, zaključuje Jovanović.¹³ “Radikalna stranka je u svemu potčinila državu svojoj stranci, i sa visoko uzdignutom devizom da je partija preča od države, ona je shvatila Srbiju kao kravu muzaru koja je isključiva svojina velike narodne radikalne stranke” piše 1908. godine jedan od najžešćih kritičara Radikalne stranke, časopis *Nedeljni pregled*.¹⁴

Ovakvom konceptu “narodne države” bila je inherentna ideja o unutrašnjem neprijatelju. Pašić je upozoravao: “Radikalna stranka ne sme svojim neprijateljima dozvoliti da ponovo osvoje vlast ... protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć, na njih treba motriti budnim okom ... treba biti na oprezu”.¹⁵ U skladu s ovakvom porukom vođe, nakon osvajanja vlasti pod Ustavom od 1888, nad stranačkim protivnicima sprovodio se svakojaki, pa i fizički teror, koji je, uz osvetu, imao i sasvim jasan praktično-politički cilj - osvajanje celokupne državne organizacije, od vrha do dna.

Kako bi legitimisali ovakav tretman manjine, radikali su pripadnike drugih stranaka gotovo bez izuzetka obeležavali kao izdajice. “Trideset godina se govori u narodu da sve ono što nije sa

¹⁰ V. Sten. bel., 1910/1911, 21. X 1910, s. 5. ¹¹ V. Sten. bel., 1. II 1908, s. 618-619. ¹² J. Prodanović, govor 1909, *Govori na Konferenciji samostalnih radikala*, s. 41-42. ¹³ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I-III, Beograd 1934, tom I, s. 226-228. ¹⁴ *Nedeljni pregled*, br. 2/1908, s. 35. ¹⁵ Govori Nikole Pašića: u Smederevu 9. III 1889; na glavnom zboru Radikalne stranke u Nišu, 28. V 1889; na zboru u Zaječaru, 8. IX 1891, u: *Nikola P. Pašić. Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 319-336.

Pašićem, da je izdajnik, da je prodana duša.” G. Pašić je “oličenje Radikalne stranke, i ko je protiv njega, taj je izdajnik”, s gorčinom je konstatovao 1907. profesor Ljuba Stojanović¹⁶. Pašićevi radikali “smatraju da jedino oni imaju patent na patriotizam i da govore o ovoj zemlji”, govorio je u skupštini T. Kaclerović, prvak Socijaldemokratske stranke, čije su predstavnike nazivali “izrod čovek”, “krvni dušmanin Srbinov”¹⁷

Sa takvom percepcijom manjinskih stranaka kao neprijateljskih i izdajničkih išlo je i razumevanje parlamentarnog sistema kao međupartijskog rata, koji traži stalnu budnost, čvrstu organizaciju, bespogovornu disciplinu. Tako je Radikalna stranka uvela ideju unutrašnjeg neprijatelja u politički život u Srbiji. Partijska država, proizišla iz projekta “narodne države”, zajedno sa idejom o unutrašnjem neprijatelju, predstavlja najtrajniju tekovinu izvornog srpskog radikalizma. Ona je pustila duboke korene, nadživela sve režime i postala sastavni deo političke kulture i mentaliteta u Srbiji.

“Naš demokratizam je negativan jer u njegovoj osnovi leži reakcija na Individualizam, Kulturu. Jedan naročiti, intimni kolektivizam”, pisali su onovremeni kritičari Radikalne stranke. Svojim stavom o štetnim posledicama radikalizma na društveni i državni razvitak Srbije posebno se isticao časopis *Nedeljni pregled*. Trijumfalno osvajanje vlasti od strane Radikalne stranke nakon ubistva poslednjeg Obrenovića u majskom prevratu 1903, prema ovim kritičarima, skrenulo je Srbiju s njenog puta ka Zapadu i usmerilo je ka Istoku, ka Rusiji. Uvođenje parlamentarizma u Srbiji znači svemoć radikala, a to znači i “svemoć rusofilstva”, odnosno onih ljudi koji su u mladosti “fizički bili u Švajcarskoj, ali duhovno u Rusiji”. Za radikalizam u Srbiji, “zapadne forme” su samo “gola imitacija” i u kombinaciji s tim formama on postaje “potpuno amoralan”. Njih “ističu kao svoj cilj” oni isti ljudi, koji su, onda, kada je, posle Berlinskog kongresa Srbiju trebalo pretvoriti u “modernu državu” i uvesti je “u Evropsku zajednicu”, u železnici videli “sredstvo ‘austrijskih agenata’ da se cela Srbija izveze na stranu te da narod poumire od gladi”¹⁸ - ukratko ljudi, koji, u stvari Zapad čak “mrze”, “intimnom i iskrenom mržnjom”.¹⁹

Program “narodne države” imao je još jedan važan element, a to je ideja misije. Iako je u svom formativnom razdoblju Radikalna stranka veliku pažnju pridavala pitanjima unutrašnjih re-

formi kojima je Srbiju trebalo spasiti od kapitalizma i narod u njoj dovesti do blagostanja, vođstvo stranke nije ostavljalo mesta sumnji u to da spoljnopolitički program Srbije, koji je radikalna elita uvek izjednačavala sa projektom svesrpskog ujedinjenja, ima apsolutni primat nad pitanjima unutrašnjeg uređenja. Što je ovima poslednjima vođstvo prvih godina ipak davalo veliki značaj, posledica je vere u program “narodne države” kao jak mobilizatorski činilac u projektovanom ratu za nacionalno ujedinjenje. Odbacujući podelu društva na klase, prota Đurić je istovremeno poručivao: *Zadatak je učitelja u Srbiji uvek bio “da vaspitava decu, da znaju zavetnu misao, ... kako će kao budući građani pokajati Kosovo i stvoriti Veliku Srbiju ... Mi ne smemo stajati skrštenih ruku, kad nam se čupa iz nedara srce srpskoga naroda ... Bosne, stare srpske kraljevine i Hecegovine- vojvodine Sv. Save...”*. “Majka čuva ovce ili žanje ječam i pšenicu, ali svoje sinčiću peva i sprema ga, da osveti Kosovo, da stvori Veliku Srbiju”, poručivao je sa skupštinske govornice prota Milan Đurić.²⁰ Slično su govorili i drugi radikalni poslanici. “Daj Bože da mi pravimo budzet u najkraćem vremenu u Prizrenu i da bude mo najjača sila na Balkanskom Poluostrvu, a Srbija da bude Pijemont celoga Srpstva, te da tamo oslobodimo Srpstvo.”²¹ Čak je i Milorad Drašković smatrao da nije najviši interes Srbije da osvoji i zadrži simpatije “kod tako zvane Prosvetene Evrope”, nego da “zadržimo i očuvamo tekovine rata”.²²

Jedan od načina ostvarenja ovakvog nacionalnog projekta bilo je i stvaranje narodne vojske. “Svaki Srbin mora biti vojnik. Naši su stari kad su gradili kuće pravili i čiviluke za puške, a danas ...”, vajkali su se radikali.²³ Kao glasnogovornik Pašićevih političkih ideja i stavova, Protas Milan Đurić, objasnio je potrebu uvođenja narodne vojske u skladu sa osnovnim praktično političkim stanovištem svog šefa posle majskog prevrata - stanovištem da su 29. maja, uvođenjem parlamentarnog sistema vlasti, rešena unutrašnja pitanja, čime je na dnevni red stupio spoljnopolitički program, odnosno širenje srpske države i ujedinjenje celokupnog srpskog naroda.²⁴ Tako je, po Đuriću, narodna vojska bila potrebna zato da svi zajedno, “pevujući narodne pesme junačke, oduševljeni za onu svetu ideju našu ... pokajemo Kosovo i stvorimo Veliku Srbiju.”²⁵

Sam Nikola Pašić bio je još jasniji. Za njega dužnost Srbije bila da bespogovorno podredi sva pitanja unutrašnjeg razvitka

¹⁶ V. Sten. bel., 20. VI 1907, s. 4452. ¹⁷ V. Sten. bel., 4. III 1909, s. 1156. ¹⁸ Ovdje *Nedeljni pregled* ima u vidu snažan otpor koji su radikali u skupštini i van nje pružali uvođenju železnice, na šta je Srbija bila obavezana Berlinskim ugovorom. (V. o tome: Latinka Perović, “Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države”, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, s. 237-242) I posle 1903, među uglednim radikalima mogla se čuti ista ona ocena o prvom uvođenju železnice u Srbiji, koja je bila načelni politički stav radikala 80-ih godina XIX veka. “Železnica je kao guja prohujala kroz našu zemlju ... zadanula nas je guja sa Zapada i naši prosti ali slavni običaji počeli su uzmicati pred običajima zapadnih naroda ...”, govorio je 1906. godine Milan Đurić. (Olga Popović-Obradović, “O ideološkom profilu radikala u Srbiji posle 1903”, *Tokovi istorije*, 1-2/1994, s. 74) ¹⁹ J. Jovanović, “Srpske stranke i parlamentarizam” i “Reakcija radikalije”, *Nedeljni pregled*, 32/1908, s. 519-520. i 8/1910, s. 114; D. Nikolajević, “Naš demokratizam”, *Nedeljni pregled*, 5/1910, s. 65-67; Aristarchos, “Rezultati radikalne politike”, *Nedeljni pregled*, 27/1909, s. 409; Boy, “Rđavo ortaštvo”, *Nedeljni pregled*, 28-29/1909, s. 425; Lannes, “Križa demokratizma”, *Nedeljni pregled*, 45-46/1909, s. 685; Marc, “Opravdana želja”, *Nedeljni pregled*, 13-14/1910, s. 194. - Saradnici *Nedeljnog pregleda* često su pisali pod pseudonimima, od kojih smo neke uspjeli da odgonetnemo, a neke nismo. Sam Perić imao je pseudonim Garrick, S. Novaković Dardanus, M. Novaković Fox, M. Čekić Brutus i Macready. ²⁰ V. Sten. bel., 1903-1904, II, s. 2245; 3. X 1903, s. 78; 5. II 1905, s. 1446. ²¹ V. Sten. bel., 10. XII 1905, s. 1035. ²² V. Sten. bel., 31. maj 1913, s. 654. ²³ V. Sten. bel., 1903/1904, I, s. 74. ²⁴ U ovom smislu je već 29. VIII 1903, Pašić uputio poslanicu radikalima. (V. o tome: Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba, 1845-1926*, knjiga II, Beograd 1990, s. 15, 21, 51-52. ²⁵ V. Sten. bel., 1903-1904, I, s. 78.

i političkog uređenja onome što je on razumeo kao “nacionalni zadatak” Srbije - ideji oslobođenja Srba van Srbije i svenacionalnog ujedinjenja. “U mene su uvek preoblađivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini” - obelodaniće Pašić svoj politički kredito, 1902. godine.²⁶ Takoreći iste ove reči, Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini 1905. godine, rekavši za sebe da je “sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja” “uvek podčinjavao” “ideji skorog oslobođenja”. Ta ideja “odvela me je i u politiku i u radikalizam”, reći će Pašić 1905. godine, uzvikujući: “ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas srpskog Pijemonta poziva Vas”.²⁷

Srbija mora da se opredeli: ili će biti Turska i Pijemont, ili Švedska, Danska i Norveška. Ako hoćemo norveške škole, danske institute, onda treba da izbegnemo vojne troškove. “Ako hoćemo da vodimo nekakvu nacionalnu politiku, da napravimo Veliku Srbiju, onda treba da gradimo od ove zemlje vojnički logor ...”, govorio je u skupštini Vojislav Marinković.²⁸ Ali, bili su to samo retki glasovi političke manjine, koji su na glavni politički tok u Srbiji 1903-1914. godine ostali bez ikakvog uticaja.

Konačno, postoji još jedna veoma značajna komponenta radikalnog koncepta “narodne države”. To je takoreći bezrezervna vera i vezanost za Rusiju.

Tesno vezivanje za Rusiju, koje treba ostvariti po bilo koju cenu, Nikola Pašić je fiksirao kao jedan od najznačajnijih partijskih ciljeva veoma rano. “Skoro pet stotina godina borio se je narod srpski protiv Turske ... i opet zato više mrzi civilizirane Nemce, no varvarske Turke”, pisao je Pašić 1884, smatrajući srpski narod za “najnesrećniji na svetu” jer ga je kralj Milan Obrenović, koga on naziva “izdajnikom” gorim od Vuka Brankovića, odvojio od Rusa da zemlju “Švabama potčini”.²⁹ Radikalna stranka, za razliku od Liberalne i Napredne, ne želi zapadne ustanove u Srbiji, jer srpski narod “ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo čuvati i usavršavati onim divnim ustanovama i običajima, koji se nalaze kod ruskog naroda i ostalih slovenskih plemena, a sa zapada uzimati samo tehnička znanja i nauku i koristiti se njima u slavjano-srpskom duhu”, pisao je

Partijska država, proizišla iz projekta “narodne države”, zajedno sa idejom o unutrašnjem neprijatelju, predstavlja najtrajniju tekovinu izvornog srpskog radikalizma

Pašić uoči i povodom predstojeće ustavne reforme čiji je rezultat bio Ustav od 1888. Odvratiti Srbiju od vezivanja za Austriju i Nemačku, odnosno Zapad i preusmeriti je prema pravoslavnom Istoku, odnosno Rusiji, za njega je bio cilj kome je trebalo podrediti i samu državnu nezavisnost. Srbija se nije dala “laskavom, vrlo pune nepravde zapadnom kulturom, obmanuti”, nastavljao je on. Njoj se “prestavlja buduća veličanstvena slika, kako moćna i gorostasna Rusija prikuplja oko sebe svoje, varvarskom rukom, otrgnute mlađe sestre, kako ih ređa i prima u nežni majčin zagrljaj ...”, pisao je Pašić, izražavajući želju “da što pre zablista kruna sojuzne sveslavenske imperije na glavi moćnog i pravednog ruskog cara”.³⁰

Pašićeva lojalnost Rusiji, lojalnost u kojoj nije bilo distance, u srpskoj političkoj javnosti nakon 1903. godine predstavljala je ne samo nespornu nego i neosporavanu činjenicu. To se odnosi kako na kulturno-civilizacijsku tako i na spoljno-političku orijentaciju. Pašić je “... jedan od najposlušnijih ministara i prvaka u Srbiji, ruske politike”, smatrali su liberali.³¹ Sličnog uverenja bio je i konzervativni *Nedeljni pregled*. “Borba koju je kralj Milan vodio s radikalima nije u stvari bila borba zbog razlike u unutrašnjoj politici... već borba između kralja Milana i Rusije, kojoj su radikali verno služili”.³² Socijaldemokrata Triša Kaclerović - čija je stranka, uz jedan, nevelik broj političara različite stranačke pripadnosti, bila jedina koja je u pogledu odnosa prema Rusiji stajala na suprotnom polu - više puta je političke poteze Pašićevih radikala tumačio kao “naređenje stiglo iz Moskve”.³³ Sami radikali su vrlo otvoreno manifestovali svoju lojalnost Rusiji, između ostalog i time što se, na primer, ruskom caru nisu obraćali kao monarhu strane države, nego su ga oslovljavali sa “Gospodaru”³⁴. Stoga, njima pomenute ocene, iako izrečene kao kritika, nisu preterano smetale i oni se nisu trudili da ih ospore. Naprotiv, na jednu od takvih optužbi, marta 1914, Miloš Trifunović je odgovorio: “Personifikacija” politike “sporazuma i naslo na bratsku i moćnu slovensku zemlju Rusiju...čitavih decenija od rođenja naše stranke, jeste naš šef i u tom pogledu ime Pašić predstavlja jedan državni program”³⁵, bio je jasan Trifunović. Radikali, uostalom, takvu politiku nisu ni smatrali politikom jednog čoveka, nego politikom koju, kako je objašnjavao Đurić, “vodi Srbija”, odnosno ceo narod, koji je sa ruskim vezan “zajedničkom crkvom...zajedničkom slovenskom kućom iz koje smo izašli ...”.³⁶ Ruski je narod “veliki” zato što “ljubi Boga” i ako još nije odigrao svoju istorijsku misiju to je zato “jer su drugi luka-

²⁶ Nikola Pašić, *Moja politička ispoved*, Beograd 1989, s. 129. ²⁷ V. Sten. bel., 1905-1906, 14. X 1905, s. 153. ²⁸ V. Sten. Bel., 30. III 1911, s. 18. ²⁹ Pismo P. A. Kulakovskom, 1884, u: Nikola P. Pašić. *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 157-159. ³⁰ Pismo A. I. Zinovjevu, 1887, isto, s. 239-240. ³¹ V. Sten. bel., 1912/1913, 18. VI 1913, s. 694. ³² V. Dr Jovan B. Jovanović, “Stranke i parlamentarizam u Srbiji”, *Nedeljni pregled*, br. 32/1908, s. 519. ³³ V. Sten. bel., 1909/1910, s. 1902. V. i Sten. Bel., 1908/1909, s. 323. ³⁴ Ovaj način obraćanja ruskom caru usvojen je čak i skupštinskoj poslanici povodom rata na Dalekom istoku, 2. II 1904. (V. Sten. bel., 1903/1904, II, s. 1295-1296). ³⁵ V. Sten. bel., 1913/1914, s. 1263. ³⁶ V. Sten. bel., 1910/1911, 29. III 1911, s. 21. V. o tome slično i Kosta Stojanović, *ASANU, Slom i Vaskrs Srbije*, 10133, s. 235. Da je narod u Srbiji duboko odan Rusiji, nisu sporili ni najžešći kritičari staroradikalne politike. “Za Srbiju je glavno da o njoj lepo misli ‘demokratski’ Istok. Njoj ne trebaju pohvale ‘reakcionarnog’ Zapada!”, pisao je *Nedeljni pregled* (v. br. 2/24. I 1910, s. 20).

vi, varali pleme slovensko, jer je ovo pleme širokih grudi i poverljivo prema svakome pa i prema neprijatelju”³⁷, objašnjavao je Đurić onom, malobrojnem delu srpske skupštine koji u to nije verovao.

* * *

Profilišući se kao stranka “seljačke demokratije”, radikali su uspeli da politički artikulišu i pretoče u pravi narodni pokret snažan otpor koji je u seljačkoj Srbiji proizveo proces privredne, kulturne i državne modernizacije započet u drugoj polovini XIX veka. Sa svojim programom, Radikalna stranka je - kako su savremenici ocenjivali - postala “narodno vjeruju”, “religiozna dogma”, “nova religija... u koju je narod fanatički verovao”, isto kao što je “fanatički verovao i u svoje prvosveštenike” (Jovan Žujović)³⁸. Ovakav, nepolitički, iracionalan, takoreći religiozan odnos prema stranci, radikali su udružili sa *masovnim upisivanjem u članstvo i stvaranjem vojnički disciplinovane partije. Tako je još osamdesetih godina XIX veka Radikalna stranka organizovala narod u Srbiji, ideju “narodne države” pretvorila u politički program mase i učinila da se primarna i odlučujuća politička artikulacija širih slojeva naroda ostvari na temelju narodnjačko-socijalističkog i u isto vreme svesrpskog velikodržavnog programa.*

³⁷ V. Sten. bel., 1909/1910, s. 950-951. ³⁸ V. “Srpska radikalna stranka, govor J. M. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgusta 1903”, Beograd 1903, s. 9.